

Kandes_A_2013

Brīvība determinētajā pasaules ainā. Brīvības iespējamība Stoa filosofijā.

Annas Kandes

Brīvība determinētajā pasaules ainā. Brīvības iespējamība Stoa filosofijā. Paper presented at Fromm conference „Brīvība un brīvības: iespējas un draudi” Norises laiks 10. un 11. maijs 2013, 5 pp.

Copyright © 2013 by Anna Kande, University of Latvia, 28/30 Mārstaļu Str. RIGA, LV-1050, LATVIA; E-Mail: ann.strazdina[at-symbol]gmail.com.

Brīvība ir viens no augstākajiem cilvēka mērķiem. Pēc E. Fromma brīvība ir cilvēka dabas neatņemams atribūts.¹ Tā ir katra cilvēka laimes nosacījums, jo tikai būdams brīvs, cilvēks var attīstīties, veidoties un apzināties sevi kā individualitāti. Tāpēc brīvības problemātika dažādos kontekstos no antīkā laikmeta līdz pat mūsdienām ne mirkli nav zaudējusi savu aktualitāti. Taču brīvības jautājuma aktualitāti nosaka ne vien tās eksistenciālā nozīme cilvēciskajā noteiksmē, bet arī šķēršļi un ierobežojumi, ko cilvēka brīvības² sastop visā cilvēces vēsturē un, visbeidzot, cilvēka attiecības ar to.

Šis raksts pievērsīsies brīvībai, tās iespējamības un ierobežojumu problemātikā, akcentējot divus aspektus – cilvēka brīvību ārējo ierobežojumu jautājumu un iekšējo ierobežojumu jautājumu. Šo problemātiku jo skaidri ir saskatījusi jau Stoa filosofija, kuras atstātais mantojums skaidri parāda cilvēka lomu, tā spējas un iespējas. Taču svarīgi ir atzīmēt, Stoa filosofijas, antīkajai filosofijai kopumā, raksturīgo protreptisko dabu, kas paredz formēšanas prioritāti pār informēšanu. Kas nozīmē, ka Stoa filosofija, ne vien parāda, bet ir pamudinoša un, mūsdienīgi sakot, motivējoša, rosinoša un pat risinoša.

Brīvības nošķirums Stoa determinisma nosacījumos

Cilvēks ir sociāla būtne, kas dzīvojot sabiedrībā, notektā politiskā režīmā, ekonomiskajā situācijā, kultūrvēsturiskajā realitātē (un šo uzskaitījumu varētu turpināt bezgalīgi), neizbēgami saskaras ar dažādu savu brīvību ierobežojumiem. Eiropa pēdējā gadsimta laikā ir piedzīvojusi tirānus, karus, badu un liegumus, kas skar pat vitālos dzīves aspektus. Cilvēki ir alkuši pēc miera un brīvības un ... ir tos sasnieguši. Taču iepriekšējo nemieru un nebrīvju vietā ir nākuši citi nemieri un nebrīves, lai arī ar cilvēcīgāku seju. Piemēram, Latvijā padomju deportāciju vietā ir nākusi, modernā vārdā sauktā, emigrācija. Un tas ir tikai viens no piemēriem, kas atspoguļo cilvēka ārējo iespēju nosacīto un laicīgo dabu, kas tāda ir un ir bijusi vis cauri cilvēka vēsturei. Taču arī šajā „nolemtoajā” cilvēka pozīcijā, tam ir lemta brīvība.

¹ Фромм Э. *Бегство от свободы*. Москва: Прогресс, 1990. С. 479.

² Šeit un turpmāk tekstā, runājot par brīvību, kas ir ārējo šķēršļu ierobežota tiks lietota daudzskaitļa forma – brīvības. Tā kā ierobežojumi, ko sastop brīvības ir ārkārtīgi dažādu veidu, tad arī pašas brīvības ir dažādas un neskaitāmas. Trāpīgu nošķirumu mēs redzam pie J. Berlina: pozitīvā brīvība – brīva pašizpaušme, negatīvā brīvība – brīvība no kaut kā, kas izpaužas kā šķēršļi. Sk.: Berlins J. *Divi brīvības jēdzieni // Četras esejas par brīvību*. Rīga: Sprīdītis, 2000. Plašāk šis jautājums tiks iztirzāts raksta nodaļā „Brīvības nošķirums Stoa determinisma nosacījumos”.

Precizējot, ir jāievieš nosacīts nošķīrums - ārējās brīvības un iekšējā brīvība. Ārējās brīvības, par ko jau tika runāts, attiecas uz iespēju izvēlēties rīcību, nesastopot ārējus ierobežojumus. Ārējie ierobežojumi ir jāsaprot kā no paša cilvēka neatkarīgi apstākļi, kas rada ierobežojumus izvēlētajās rīcības realizācijai. Tāpēc brīvība par, ko filozofija var runāt ir cilvēka iekšējā brīvība. Iekšējā brīvība ir spēja patstāvīgi domāt, pieņemt lēmumus, apzināties sevi kā domājošu būtni un savas darbības subjektu. Iekšējās brīvības vienīgais kungs un pavēlnieks ir pats cilvēks, un nevienam citam nav varas ierobežot to. Tāpēc iekšējā brīvība pastāv neatkarīgi no ārējām brīvībām.

Šis nošķīrums parāda brīvības un determinisma attiecības par ko runāja Stoa filozofi: „Ved likten`s klausīgos, velk spītīgos.”³ Stoa filozofija meklē cilvēka brīvības iespējamību nepieciešamo un nenovēršamo logosa likumsakarību pasaulē. Stoa filozofija lielā mērā ir uzskatāma par ievingrināšanos brīvā dzīvē.⁴ Epiktēta skatījumā vienīgā cilvēkam pieejamā brīvība ir tikumīgas dzīves izvēles brīvība. Tā ir saskaņa pašam ar sevi un kosmosa loģisko izkārtojumu, kuru cilvēks var sasniegt, tikai veidojot pareizus priekšstatus par lietu patieso dabu un pareizi šos priekšstatus izmantojot. H. Bēringers tam sniedz vienkāršu, bet kodolīgu Stoa filozofijā sakņojamo skaidrojumu, viņš saka, ka būt laimīgam īstenībā nozīmē mācēt izturēt nelaimes un spēt tajās dzīvot.⁵ Lai arī Stoa filozofijā cilvēks nekādi nespēj ietekmēt pasaules cēloņsakarības un līdz ar to arī savu likteni, Epiktēta filozofijā iepriekš nepieredzēti nozīmīgu lomu ieņem izvēles brīvība⁶. Tas nozīmē, ka tikums nav determinēts, tas ir brīvs. Tikuma ieviešana, izkopšana un attīstīšana ir katra cilvēka brīva izvēle. Tātad arī laime ir katra cilvēka brīva izvēle. Bet izvēles īstenošanai cilvēkam ir jāaudzina sevi un jāvingrinās „tikumībā”. Lai tas būtu iespējams, cilvēkam ir jāpazīst sevi, bet iepazīt sevi cilvēks var tikai iepazīstot kosmosa loģisko izkārtojumu, jo cilvēks ir neizbēgama šī izkārtojuma daļa. Tādi Stoa filozofijā pasaules determinisms no totāla brīvību ierobežojuma kļūst par zināmu brīvības „atgūšanas projekta” daļu.

Vienīgās brīvības „bieds” un iespējas

Tātad, tika noskaidrots, ka vienīgā cilvēkam pieejamā brīvība ir iekšējā brīvība, kas ietver izvēles brīvību. Taču arī tā ir apdraudēta un tās vienīgais bieds ir pats subjekts. Stoa filozofijā tiek runāts par kaislībām, bailēm un iekārēm, padošanās kurām nostāda cilvēku tiešā atkarībā no ārējiem apstākļiem, kas liedz īstenot paša brīvību un padara par apstākļu vergu. Un, pēc jau iepriekš noskaidrotā, tas ir ceļš uz nelaimību. Tad jājautā, kāpēc cilvēks izvēlas būt nelaimīgs? Antīkā filozofija atbildi saskata cilvēka nezināšanā, jo tikai nezinošais rīkosies pretrunā logosa, tātad arī savam pašam saprātam. „Nejēgas pazīme ir tā, ka viņš pastāvīgi nodarbojas ar miesiskām vajadzībām – daudz vingro, daudz ēd, daudz dzer, bieži iet sevis pēc, daudz kopojas. Tas viss jāuzskata par otršķirīgu.”⁷ „Nejēga” pēc Epiktēta ir cilvēks, kam nav brīvības un laimes. Un vienīgais iemesls, kāpēc viņam to nav, ir tikai viņš pats. Viņš nepaņem laimi, kas paņema-

³ Sen. *Epist.* CVII, 11.

⁴ Šuvajevs I. *Filozofija. Sarunas par filozofiju 2.* Rīga: Zvaigzne ABC, 2000. 108. lpp. (Turpmāk: Šuvajevs I. *Filozofija. Sarunas par filozofiju 2.*)

⁵ Bēringers H. *Kas ir filozofija?* Lielvārde: Lielvārds, 1995. 21. lpp. (Turpmāk: Bēringers H. *Kas ir filozofija?*)

⁶ *Epict. Diss.* III 1, 40; šī doma saklausāma M. Polenca darbos, atstāstīts pēc: Столяров А. А. *Стоя и стоицизм.* Москва: АО Камы групп, 1995. С. 312. (Turpmāk: Столяров А. А. *Стоя и стоицизм.*)

⁷ *Epict. Ench.* § 41.

ma. Tā vietā viņš nepārtraukti tvarsta iedomātus mērķus un vērtības, kas sagādā vienīgi vilšanos un ciešanas. Nejēga nav jānosoda vai jāpeļ, jo viņam jau tāpat nav laimes.⁸ „Nejēga” ir „slimnieks”, kurš ir „ārstējams” vienīgi ar ievingrināšanu filosofijā. Filosofiskas ievingrināšanās ceļa sākumā cilvēkam ir jāuzvedas kā tādām, kurš veseļojas, bet vēl nav vesels. Tāpēc viņam ir jāuzmanās no visa, kas varētu sekmēt viņa slimības atgriešanos.⁹ Šajā redzējumā ir saskatāma „vērstība uz”. Taču vai tas ir tik viennozīmīgi? Vai ir viennozīmīga „vērstība uz”? E. Fromma darbā „Bēgšana no brīvības” ir redzams arī „vērstības no” motīvs, kā patstāvīgs konstrukts ar fonu, cēloņiem, parādību un sekām. Tā ir novēršanās no brīvības.

E. Fromms šajā bēgšanā saskata cilvēcisko vājumu, egoismu un tuvredzību. Brīvība, brīvas izvēles – tā ir atbildība, atbildība par šīm izvēlēm un to sekām. Esot nebrīvs cilvēks vienmēr var paraustīt plecus un pateikt: „Tā nebija mana izvēle.” Brīvības jautājums kļūst par cilvēka pašattieksmes jautājumu, par paša izvēles jautājumu.

Taču, kas nosaka šo brīvību un tās potenciālos ierobežojumus? Gan brīvība, gan arī ierobežojumi sakņojas cilvēka iedabā. Pēc Stoa cilvēkam piemīt no dieviem dotā augstā dvēseles forma, kas ir saprašana. Bet ir zināms, ka cilvēkā ir daudz, kas pielīdzināms dzīvniekiem. Un tas ir ķermeniskais mūsos. Būtiskākais nošķirums starp dzīvnieku un cilvēku ir tas, ka cilvēkam ir šī jau pieminētā augstā būtības forma, kas ļauj tam saprast priekšstatus un darboties ar tiem. Dzīvnieki savukārt priekšstatus ir spējīgi tikai lietot.¹⁰ Viņiem nekādā mērā nav dotas spējas tos saprast. Tātad arī lietot saskaņā ar saprātu. Cilvēku spēja veidot priekšstatus un attieksmes tad arī nosaka cilvēka brīvību. Savukārt, ķermenis atbilstoši dzīvnieciskajai pasaulei ir piesaistīts fizisko, tātad ārējo, vajadzību apmierināšanai. Un šī ir tā daļa, kas ne vien ir tieši pakļauta determinētās pasaules norisēm, bet arī ir tā, kas cīnās par savu vajadzību primaritāti pār iedziļināšanos paša eksistencē.

Stoiskā izvēle, kā tika noskaidrots, ir izvēle būt saskaņā ar sevi. Un raksturīgi antīkajai filosofijai tas ir tikuma izvēles ceļš. Saskaņa ar sevi ir saprāta nepieciešama īpašība. Tāpēc, attiecībā uz stoisko izvēli, jebkādi ierobežojumi attiecībā uz tikumīgu un netikumīgu rīcību zaudē savu būtību, jo izdarot pareizu izvēli, rīkoties citādi kā tikai tikumīgi nav iespējams.¹¹ Bet tā kā tikums ir pakļauts izvēles brīvībai, tad to var arī neizvēlēties. Cilvēks var atteikties pieņemt likteni un sacelties pret kosmosa kārtību, rīkojoties un domājot pretēji kosmosa, tātad arī savam, saprātam un dabai. Taču visuma kārtībā šī izvēle neko nemaina, tā nekādā mērā nepakļauj likteni. Tāpēc vienīgās šīs izvēles sekas ir šī cilvēka nelaimība.

Šo cilvēka dabas dualitāti uzsver arī E. Fromms: tas vienlaicīgi ir dabā un transcendē to.¹² Cilvēks ir vienīgā būtne, kas apzinās sevi dzīvojam. Tam piemīt saprāts un iztēle, kas ļauj apzināties sevi, savu dzīvu un nāvi, savu iesaistītību, vientulību un pašattieksmes iespējas. Cilvēks realizē savas fiziskās vajadzības – ēd, dzer, gādā par drošību. Taču ar to cilvēka vajadzības nav izsmeltas. „Cilvēks nedzīvo tikai no maizes vien”¹³, saka Ē. Fromms. Te ieskanās iemestības motīvs, tās ir spējas raizēties par savu ek-

⁸ Ibid. § 42.

⁹ Ibid. § 48.

¹⁰ Epict. *Diss.* I 6, 13.

¹¹ Sen. *Epist.* XX, 5.

¹² Fromm E. Interview with Huston Smith: *Man's Needs*. 2004. p.2

¹³ Fromm E. An Interview with Frederick W. *Violence and its alternatives*. 2004. p.2.

sistenci. Pievēršanās sev ir ceļš, kā risināt šo iemestību, kā piepildīt savu eksistenci.

Ē. Fromms runā par cilvēka vietu pasaulē. Viņu interesē cilvēks kā sociāla un dabas pasaulē iesaistīta būtne. Tāpēc viņa psihoanalīze ir cieši saistīta ar ētiku, padarot to par cilvēka arheoloģiju, kas ļauj nonākt līdz cilvēcisko „pamatu” atsegšanai un nodrošina brīvas pašizveides nosacījumus. Cilvēka dzimšanu E. Fromms saista ar garīgās attīstības procesu. Tāpēc daudzi nomirst, nemaz vēl īsteni nepiedzimuši. Garīgās attīstības process nozīmē sevis veidošanu, pievēršanos sev. Tā ir brīvība, kas ir dota cilvēkam un tā paredz izvēli šo brīvību izmantot vai arī bēgt no tās. Tā ir izvēle – pievērsties sev, vai vienkārši atbilst šablonam, neiedziļinoties nedz sevī, nedz arī, jāatzīst, šablonā.

Runājot par mūsdienām, kā par tehnoloģijas laikmetu, E. Fromms uzsver atsvešināšanos no cilvēciskās esamības un pievēršanos lietu pasaulei. Priekšplānā iznāk piederēšanas aspekts, būšanai paliekot perifērijā. Pašmīlestību aizstāj egoisms, taču tā nav kāda cita mīlestības forma, pēc E. Fromma tā ir nespēja sevi mīlēt.¹⁴ Egiosms „iet roku rokā” ar uztraukumu, skaudību, neapmierinātību, tas tiecas iekārot nenasiedzamu un izvairīties no tā, no kā izvairīties nav mūsu spēkos. Mīlestība ir raksturojama ar rūpēm, cieņu, sapratni, atbildību, kamēr egoismā šīs komponentes ir iztrūkstošas. Egoists var „mīlēt” lietas, kas neprasa nedz rūpes, nedz sapratni. Tā ir nekrofilija, ko Fromms saskata politikā, ekonomikā, dabaszinātnēs, psiholoģijā un pašā dzīvē. Tikai neliela daļa spēj pievērsties dzīvajam un pirmajām kārtām sev, kas ir priekšnosacījums attiecībām ar citiem. Lielākā daļa izvēlas šablonus, tajos individualitāte tiek aizstāta ar pūļa individualitāti, cilvēkam vien cenšoties standartizēties.¹⁵

Tāda ir pasīvā, neradošā eksistence, kurā, kā jau tika minēts, cilvēks tiek vilkts pa dzīvi. Cilvēks ir „zīdainis, kas vienmēr kaut ko gaida un mūžīgi viļas.”¹⁶ Vilšanās, paša pasivitāte, bailes neiederēties un nespēks ved pie destruktīvās, „vieglās” pašrealizācijas, tāda ir vardarbība un agresivitāte. Tās ātri un bez kādas īpašas piepūles ļauj sajūties stiprākam, pārkākam. Taču vai tas kļūdē nedrošību un bailes? Pēc Stoa – kaitīgu ieradumu praktizēšanu rada vienīgi pieradumu, bet ne apmierinātību.

Cilvēka rīcībā ir saprāts un iztēle, kas ir instrumenti sevis pārvarēšanai, tie ļauj pacelties pāri savai pasīvajai eksistencei, par labu radošajai brīvībai, kas ir lemta vienīgi cilvēkam. Transcendējot pasīvo un nejaušā rakstura radību cilvēks var kļūt par „radītāju”. Radot cilvēks no pasīvā pakļaušanās līmeņa paceļas brīvības un mērķtiecības līmenī. Tā ir aktivitāte, kas ir vērsta, pirmkārt, uz sevis paša radīšanu. Tā ir mīlestība uz sevi, kā priekšnosacījums mīlestībai uz citiem un kā pretspars destruktīvajam cilvēkā. Mīlestību raksturo došana, tā ir radīšana, cilvēkam izejot ārpus skaudības, tieksmes pēc varas, ierobežotības. Mīlestību raksturo došana, tā ir radīšana, cilvēkam izejot ārpus skaudības, tieksmes pēc varas, ierobežotības. Tā ir dzīvīguma izpausme, kam piemīt spēks un dziļums. Taču tās nav nejaušas jūtas, mīlestība ir koncentrēšanās un uz sevi vērsta piepūle par, ko runā Stoa. Mīlestībā atbildības uzņemšanās kļūst pašsaprotama, tā pārstāj būt par vairīšanās objektu. Tas ir savas brīvības realizācijas, aktualizēšanas un uzturēšanas ceļš.

¹⁴ Fromm E. *Selfishness and Self-Love//Psychiatry*. 1939. P. 507 – 523.

¹⁵ Fromm E. *The Sane society*. New York: Rinehart & Company Inc. 1955. p.62 – 63.

¹⁶ Fromm E. *Ethik und Politik*. Weinheim. 1990. S. 22.

Noslēgums

Cilvēks ir dzīva mirstīga būtne, kuru ierobežo pasaules norises un notikumi uz kuriem cilvēks nespēj vai vien daļēji spēj iedarboties. Tā ir cilvēka nolemtība – dzīvot saskaņā ar pasaules norisēm. Taču jau cilvēka rīcībā ir spriestspēja, kas paver tam ceļu pašam uz sevi, kas arī ir vienīgā un totālā cilvēka brīvība – radošā brīvība par ko savos darbos runā E. Fromms. Cilvēka brīvības un laimes iespējamība ir pasaules norišu saprašanā un pieņemšanā, kā to nerimstas norādīt Stoa filosofi. Meklējot brīvības ārpus sevis, šie meklējumi draud kļūt par dzīvi bezgalīgās vilšanās. Līdz ar to vienīgā cilvēkam pieejamā brīvība ir brīvība, kas sakņojas vienīgi sevī pašā un ir atkarīga no sevis paša. Šai brīvībai nav ārējo šķēršļu, tā ir izvēles brīvība. Taču tā nav un nevar būt kāda vienreizēja izvēle, tā ir pastāvīgi aktualizējama piepūle apzinātā dzīves vedumā, vedumā, kas balstoties uz brīvību, paredz atbildību pašam par sevi. Un tas, kombinācijā ar cilvēku pasaules piedāvāto „šablonu” izvēles „vienkāršību” un vispārpieņemtību vairumam liek/ļauj bēgt no brīvības, kā to trāpīgi formulē E. Fromms. Cilvēks pats kļūst par savas paša brīvības šķērslī. Zināmā mērā arī tā ir izvēle. Aktīva eksistence ir piepūle, koncentrēšanās, ko neprasa pasivitāte. Nelaimīgam būt ir vienkāršāk, paradoksālā kārtā, pat vieglāk.

Taču šajā, iespējams pesimistiskajā, ainā E. Fromms norāda uz mīlestību. Nevis uz kādu nejaušu simpātiju, iekāri vai pieķeršanos, bet gan uz mīlestību, kas pirmkārt sakņojas mīlestībā uz sevi, jeb zināšanā, kas ir mīlestība. Tas kas iepriekš tika aprakstīts kā „grūts” un piepūli prasošs, kļūst dabisks, lai arī vēl joprojām runa ir par apzinātu piepūli un koncentrēšanos. Mīlestība ir tā „zona”, kurā cilvēkam pietiek „pašaizliedzības” rūpēm par sevi. Mīlestība ir sevis pārvarēšana, transcendēšana par labu augstākai paša eksistencei.